

Абикенова К.Е.

Патшалық Ресейдің Қазақ мемлекеттілігін жою әдістері және оған қарсы ұлт-азаттық күрестердің орын алуы

Бұл мақалада Патшалық Ресей империясының отаршыл саясаты, соған орай Қазақ мемлекеттілігін жою шаралары сипатталады. Қазақ хандығының осы тұстағы әлсіреу себептері мен өзара алауыздықтардың орын алуы көрсетіледі. Соған орай Патша үкіметінің қазақ халқының ішкі жағдайынан хабар ала отырып, түрлі шендер мен қызметтер тағайындау арқылы бастапқыда Кіші және Орта Жүз аймақтарында, кейін Ішкі Бөкей Ордасында хандық билікті жою әрекеттері көрсетіледі. Алайда хандық билікті жоюға қарсы қазақ топтарының әрекеті, оның ішінде Қаратай сұлтан сынды ақсүйектер тобының қарсылығы мен халықтың отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық көтеріліске шығуы аталады. Ұлт-азаттық қозғалыстардың осы кезге дейінгі бұрмаланып жазылуы мен олардың өз кезегінде дұрыс бағасын алмай себептері ғылыми тұрғыдан негізделе отырып, тұжырымдалады.

Түйін сөздер: империя саясаты, отаршылдық, жарғылар, әкімшілік басқару.

Abykenova K.E.

The origin of the national liberation struggle against the Tsarist Russia, on its measures to the destruction of the Kazakh statehood

The article deals with the problems of the colonial policy of the tsarist empire, measures for the elimination of the Kazakh Khanate and the reasons for strife and weakening of the Kazakh Khanate at this historic juncture. The tsarist government, obtaining information about the internal situation in the Kazakh territory, began handing out various positions and ranks, to eliminate Khan's power, first in the Junior and Middle zhuzah, and then in the internal Bukeyev Horde. We consider the movement of the Kazakh people against the abolition of the Khan's power, especially the actions of the Kazakh aristocracy – «ақсүйек» such as Karatay Sultan, as well as a national liberation uprising of Kazakh people against the colonial policy. We study the causes of such problems as distortion in the research on this topic and an underestimation of these issues.

Key words: politics of the empire, colonization, regulations, administrative management

Абикенова К.Е.

Зарождение национально-освободительной борьбы против Царской России, относительно ее мер по уничтожению казахской государственности

В статье рассматриваются проблемы колониальной политики царской империи, мероприятия по ликвидации казахского ханства, а также причины междоусобиц и ослабления казахского ханства на этом историческом этапе. Царское правительство, получая информацию о внутренней ситуации на казахской территории, начало раздавать различные должности и чины, чтобы ликвидировать ханскую власть сначала в Младшем и Среднем жузах, а затем и во внутренней Букеевской Орде. Рассматривается движение казахского народа против упразднения ханской власти, особенно действия представителей казахской аристократии – «ақсүйек», таких как Султан Каратай, а также национально-освободительное восстание казахского народа против колониальной политики. Изучаются причины такой проблемы, как искажения в научных исследованиях по данной тематике и недооценка указанных вопросов.

Ключевые слова: политика империи, колонизация, устав, административное управление.

**ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ
ҚАЗАҚ
МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН
ЖОЮ ӘДІСТЕРІ
ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ
КҮРЕСТЕРДІҢ ОРЫН
АЛУЫ**

XVIII ғасырдың бас кезінде қазақ хандығындағы билік жүйесі орталықтандырылған мемлекет деңгейінде болғандына карамастан, қоғамның саяси жүйесіндегі әлсіздік, ішкі алауыздықтар мен хан билігінің әлсіреуі сыртқы басқыншылық әрекеттерге қарсы тұра алмады. Қазақ хандығындағы мұндай жағдай Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін айқын көрінді. Қазақ жерлерін жоңғарлар жаулап, елде ауыр жағдай қалыптасты. Ал патша әкімшілігі XVIII ғасырдың бірінші жартысында негізгі салмақты қазақ хандарына салғанымен, олардың билігінің деңгейі ірі ру басшылары мен билердің қолдауына немесе қолдамауына тікелей байланысты екенін жақсы түсінді. Бұл жайында академик С.З. Зиманов: «Ханның қоғамдағы абырой-беделі ең бірінші жергілікті билеушілердің өзіне берілгендігінен айқындалатын, олардың мүддесін қорғау ісінде хан олардан қолдау тауып, кейде мұны пайдалана отырып қоғамға күшті ықпал етуге қол жеткізген» [1], – деп көрсетеді.

Патша үкіметі қазақ мемлекетін бірте-бірте әлсіретіп, хандық билік жүйесін жойып, Ресейлік басқару құрылымын орнықтыру саясатын ұстанды. Тарихшы-ғалым С. Асфендияров: «Патша үкіметі Қазақ хандығын жоя отырып, қазақ сұлтандарын биліктен шектету арқылы қазақтардың мемлекеттік дербестік елесін де құртып, сол кездегі Қазақстанды Ресей империясының қатардағы аймағына айналдырды» [2] – деп атап өтеді.

Шындығында да қазақ жүздерінің әлсіреп, жікке бөлінуі патша үкіметі үшін өз пайызын жүзеге асыруға қолайлы жағдай туғызды. Тіпті патша әкімшілігі алға қойған мақсатына жету үшін қазақ қоғамында ықпалын жүргізе алатын сұлтандар мен билерге қымбат төлемдер төлеуге барып отырған. А.И. Левшин патша үкіметі қандай жағдайда болмасын бар мүмкіншіліктерді пайдаланғандығын, айла-амалдар жасау арқылы қазақ сұлтандарының ауызын алғандығын нақтылап береді [3].

Сонымен бірге, патша үкіметі хандық мемлекетті әлсірету мақсатында халық арасындағы ішкі шиеленістер мен қақтығыстарды тиімді пайдалана білді, хан мен сұлтандарды, билер мен батырларды бір-біріне қарсы қойды. Бұл процестің өз жемісін бергендігін Нұралы ханның орыс әкімшілігіне берген мынадай мәлімдемесінен көруге болады: «Біздің қырғыз-

қайсақ ордасында бастықтар көбейе түсті, сөйтіп кез келген сұлтан билеу тәсілін білуі болуы, солар арқылы халық арасында күңкіл көбейді, солар арқылы халық арасында өтірік-өсекті күшейту арқылы жасап, жер жерде бастықтардың көбейе түсуі себепті саяси түзелуге мүмкіндік бола қоймайды»[4] деп көрсетеді.

Қазақ халқының хандық басқару жүйесін зерделеген Ресей империясы хандық билікке баса көңіл бөлді. Өйткені империя саясатының жемісті болуы, хандық биліктің нақты күші мен оның әсеріне байланысты еді. Соған орай халық арқылы хан сайлауды жоққа шығарып, әкімшілік басқару ісін империя тікелей өз бақылауына алуды жөн көрді. Бұл мәселені И. Неплюевтің басқарушы сенатқа жасаған баяндамасынан айқын аңғаруға болады: «Қырғыз-қайсақ хандары хандықты өз қолдауымен немесе халықтың қолдауымен ғана емес, оны биік мәртебелінің қақысы мен қолдауымен алуы басқаша пайдалы болды»[5].

Ресей империясының әкімшілігінің осы бағытта қолданған айла-әрекеттері біршама нәтижелерге қол жеткізіп, негізінен өз іс-әрекеттерін халық алдындағы беделі төмен хан, сұлтандарға жауып отыруына ықпал жасады. Ол әрекеттің алғашқысы ел атқамінерлеріне жалақы төлеу арқылы жасалса, екіншіден ойлап тапқан шара белгілі ру басыларының аузын алу үшін «тархан» атағын беру болды. Мәселен, 1742 жылы Орта жүздің беделді батыры Жәнібекке тархан атағын беру туралы Неплюев өз баяндамасында атап өтумен бірге патша әкімшілігінің осы тұрғыдағы саясатын ашық түрде көрсетеді. «Қырғыз-қайсақ старшыны көрсеткен қызметі мен берілгендігіне орай жарлық бойынша «тархан» болып жарияланды, – дей отырып, осы жылдың қараша айында: «келешекте хандық та емес, сұлтандық та емес мұндай жағдайда одан да тиімділігі осы, осы арқылы ішкі қырқысты ретке келтіруге болады», – деп өз ойын ашық білдіреді [6].

Сонымен, XIX ғасырдың алғашқы ширегінің соңына қарай Орта және Кіші жүзде хан билігін жою үшін қолайлы алғышарттар туды. Патша өкіметі хан билігін біржола жою мақсатын іс жүзіне асыруға кірісті. Хандық билікті жойып, оның орнына отарлық басқару жүйесін ендіріп, Қазақстанды өзіне бағынышты етуді реформа арқылы іске асыру патша өкіметінің аса маңызды істерінің бірі болып саналды. Осы мақсатта 1822 жылы М.М. Сперанскийдің басшылығымен жасалған «Сібір қырғыздары туралы Ереже» қабылданды. Ереже өзінің мазмұны жағынан

Қазақстанды әкімшілік басқару тұрғысынан Ресей империясы құрамына енгізу және оны отар аймаққа айналдыру мақсатын көздеді. Ереженің түпкі мақсаты оның соңғы бөлімінде айқын көрсетілген. «Сібірдегі шекара белдері күзет мекемелері ретінде айтарлықтай мықты құрылыс бола қойған жоқ. Оларды түбегейлі орныққан деуге келмейді. Әйтсе де қырғыз (қазақ) жеріне сұғына кіріп бара жатқандықтан, мұны тұрақты тәртіп орнатып, өздерінің шын мәніндегі мемлекеттік шекара қызметі ретінде түпкілікті мойындатуға тиіс», – деп көрсетілді [7].

Күшіне енген Ереженің басты мақсаты қазақтың дәстүрлі саяси басқару жүйесін жойып, оның орнына Қазақстанның солтүстік-шығыс ресейлік әкімшілік, сот, территориялық басқару тәртібін орнату болды.

Десек те, қазақ даласындағы патша үкіметінің әкімшілік-саяси реформалары қазақ ақсүйектер тобы жағынан қарсылыққа ұрынды. Себебі реформалар ақсүйек топтардың артықшылықтарын шектеді. Жалпы патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы бүкіл Кіші жүз қазақтары XVIII ғасырдың соңында-ақ ашық наразылық білдіргені белгілі.

XIX ғасырдың бас кезінде патша үкіметіне қарсы жақта Қаратай сұлтан бастаған топ тұрды. Сырдарияның төменгі ағысындағы жерлерде орналасқан қазақтардың көпшілігі хан ретінде Арынғазы Абылғазыұлын мойындады. Әйтсе де үкімет өз мүддесінде әрекет етіп, Арынғазыны 1821 жылы Петерборға алдырып, оны Калугаға айдауға жіберді [8].

Ал 1824 жылы Кіші жүздің соңғы ханы Шерғазы Орынборға шақырылып, шекаралық комиссия құрамына алғашқы мүше болып белгіленді. Осылайша Кіші жүз территориясында сол уақыттарда қоғамдағы ықпалын жоғалтқан хандық билік жойылды. Хандық билікті жою айтарлықтай шиеленіссіз жүрді. Орта жүзге қарағанда Кіші жүзде хан билігі әлсіз еді. Ресейдің жаңа басқару жүйесін енгізу саясаты қазақ даласында билікті сақтап қалу пиғылындағы бір топ сұлтандармен олардың жақтаушыларының қолдауына ие болғанымен жалпы халықтың наразылығын тудырды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүздің ішкі және сыртқы саяси жағдайы күрделі күйінде қала берді. Оның солтүстігінен Ресей, оңтүстігінен Хиуа, Қоқан хандықтары қауіп төндірді. Жаңа Илек бекінісі мен Илек өзенінің бассейнін орыстардың басып алуы саяси жағдайды күрделендірді. Бір жағынан патша үкіметіне қызмет еткен, екіншіден ресми саясатқа

қарсы тектілер топтарының мүддесін көздеген Шерғазы ханға шекаралық комиссия әрекетсіз отырғаны үшін ескерту жасады. Ханға жағдай өзгермесе үкімет Ордада үкіметке адал қызмет ететін адамды қоятындығы туралы айтылды [9].

Бұдан кейінгі тұста 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары туралы Ереже» бойынша Кіші жүз территориясы Батыс, Шығыс, Орта бөліктерге бөлінді. Оларды сұлтандар басқарып тұрды. «Ереже» Кіші жүзде хандық билікті алып тастап, оның орнына ресейлік басқаруға ұқсайтын әкімшілік-саяси басқару жүйесін ендіруге бағытталды. Ал Ішкі, яғни Бөкей Ордасында хандық билік біршама ұзағырақ сақталды. Билік басындағы Жәңгір хан үкіметтің сеніміне ие болды. Жәңгір хан бірнеше рет патшаның қабылдауында болып, орыс әскерінің генерал-майор шенімен марапатталды. 1885 жылы Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейін Ішкі Ордада хандық билік жойылып, басқару Уақытша Кеңестің қолына көшті. Сөйтіп, XIX ғасырдың ортасына қарай Орта және Кіші жүз территориясында хандық билік жойылды.

Қазақстанда хандық билікті жойған патша өкіметі оны енді қайта қалпына келтіру әрекеттерін басып-жаншуға күш салды. Мысалы, Кіші жүздің Батыс бөлігіне сұлтан-басқарушы болған Қаратай Нұралыұлы өзін хан деп жариялап, өзіне хандық мөр жасағаны үшін Орынбор генерал-губернаторынан қатал ескерту алды. Орта жүзде ақ киізге көтеріліп, хан сайланған, Қытай императоры заңды билеуші ретінде таныған Ғұбайдолла Уәлиұлын Баянаул жерінде Арбышевтың жазалау отряды тұтқындап, Омбыға апарып, одан соң ешбір сотсыз, тергеусіз алыс Сібір қаласы Березовке жер аударды. Одан ол 1840 жылы Кенесары ханның табанды араласуының арқасында елге қайтарылды [10].

Мұндай Патша әкімшілігінің қазақ даласын отарлау аймақтарының біріне айналдыруға бағытталған шаралары халық нарызылығын күшейте түсті. Ресей үкіметінің қазақ халқының салты мен рухына, діліне қайшы әкімшілік-саяси реформалар жүргізуге қарсы жергілікті халық көтерілістер түрінде жауап берді. Шын мәнінде XVIII ғасырдың соңынан XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін қазақ халқы патша өкіметіне қарсы соғыс жағдайында болды. Сырым Датұлы, Жоламан Тленшіұлы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, Есет Көтібарұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Кенесары Қасымұлы бастаған және өзге де көптеген көтерілістер – бұқараның жалпыұлттық азаттық қозғалысының айқын дәлелі болса керек.

Барлық осындай бас көтерулер, әсіресе үш жүздің азаттық қозғалысына айналған Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс патша өкіметінің қазақ қоғамындағы кез келген сеператизмнің көрінісін түбегейлі жою тәрізді әрекет етуге итермеледі. Яғни, халқымыздың тәуелсіздік жолындағы азаттық үшін күресі ХУІІІ ғасырдың екінші жартысынан бастап еліміз бен жеріміздің тәуелсіздігі мен теңдігі үшін басталған ұлт-азаттық күрестер тарихынан басталып, бүгінгі азаттығымызға тікелей желеу болған 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының тарихын қамтиды.

Жалпы ХУІІІ ғасырдың соңы ХХ ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихнамалық тұрғыдан зерттелуі кеңестік кезеңде ғана қолға алынғаны белгілі. Дегенмен кеңестік кезеңде ұлт-азаттық күрестер тарихы объективті бағасын ала алған жоқ. Себебі жалпы ғылымда үстемдік құрған, әсіресе гуманитарлық ғылымдар саласын идеологияның қолшоқпарына айналдырған кеңестік жүйе маркстік-лениндік методологияны догмаға айналдырып, барлық мәселені тар таптық тұрғыдан қарастырғаны баршамызға белгілі [11].

Ал, қазіргі тарихи және тарихнамалық ақпарат нарығында да қарсыластық қозғалыстардың тарихы маңында көптеген ақиқатты бұрмалаулардың көбейіп кетуіне себеп болатын кемшіліктер де аз емес. Кеңестік кезеңде тарихты шынайы-патриоттық тұрғыдан жазу өлшемі күннен-күнге кеми берген еді. Тарихшылар болса, өткеннің тағылым беретін, халықтың рухын көтеретін бейнелерін зерттеуден бас тартып, тырнақ астынан кір іздеумен әлектенуге мәжбүр болды. Көптеген тарихи тақырыптардың ішінде аса бір қызығушылық пен өткен тарихқа сүйіспеншілікті қажет ететіннің бірі отаршылық кезеңдегі қарсыластық қозғалыстың тарихы. Себебі, бұл шайқаста болған әрбір құрбан халық пен мемлекеттің болашағын ойлап, сол үшін құны бағалауға келмейтін адал еңбек сіңірді. Империялық үстемдік пен тоталитарлық жүйенің кесірінен, ұлттық тарихнама тізе бүгуге мәжбүр болды. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тарихы туралы жазылған оқулықтар беттері мен ғылыми зерттеулер бұған куә бола алады. Кейбір оқулықтарда қарсыластық қозғалысының әр алуан кезеңдері көрсетіліп, оны қозғалыстың түрлері деп атайды. Әр кезеңнің әрқилы болып аталуы осыдан туындайды да, бірде оларды «көтеріліс» десе, бірде «ұлттық қозғалыс», «соғыс», «төңкеріс» т.б. деп аталып жүр [12].

ХУІІІ-ХХ ғасыр басында орын алған ұлт-азаттық көтерілістер еліміздің егемендігінен

кейінгі тұста қайта жазылып, көбінесе көтерілістің саяси астарлары ашылған еді. Ресей зерттеушілері аталынып отырған көтерілістерге «бұзақылық», «бас көтерулер», «қарсылық әрекеті» сынды анықтамалар беріп келді. Ресей үкіметі ХХ ғасырдың басына дейінгі көтерілістерді патша саясатына қарсы әрекеттер деп түсіндірумен болды. Алайда олар қазақ тарихындағы орын алған көтерілістерді сипаты жағынан феодалдарға қарсы әрекеттер, бай мен кедей көтерілісі деп бағалады. Сондай-ақ зерттеушілер орын алған көтерілісті елдің ішкі және сыртқы жағдайымен байланыстырып көрсетеді. Ф. Энгельс пен Маркс өз еңбектерінде азаттық күрестерді халықтың өз билеушілеріне қарсы әрекеттері деп бағалай отырып, олардың бұл әрекеттерінен отарлау салдарының ешбір нәтиже бермейтінін атап өтеді [13].

Отарлау жүйесінде қазақ тарихының бұл кезеңдері көбінесе этнографиялық жинақтарда, жазбалар мен географиялық-аймақтық зерттеу экспедициясының материалдарында жарық көріп отырды. Күнделікті баспалар мен арнайы әдебиеттерде мағынасы түсініксіз, белгілі бір оқырманы жоқ, этникалық тарих, этникалық аумақтық, мемлекеттің негізі, Қазақстан аумағы мен көршілес мемлекеттер туралы көптеген

түсініксіз ойлар мен тұжырымдар қаптап кетті. Шынында, тарихты қайта-қайта көшіріп жазу немесе оны «қайта қарастыру» өткеннің «негативтері» мен «позитивтері» туралы көптеген жаңа мифтерді, аңыздарды тудырады, ал олар болса аяғына енді ғана тұрып жатқан ұлттық тарихнамаға керісінше әсерін тигізуі ықтимал. Мұндайда қайта-қайта бетіне қалқып шығып жатқан тарихи рудименттер мен атавизмдер тұйыққа әкеліп тірейді де, халықтар мен әлеуметтің бірігуіне кедергі болады.

Көріп отырғанымыздай, империялық саясаттың барлық мақсат-мүддесі қандай жағдайда болмасын қазақ мемлекеттілігін, оның ішінде хан билігін әр түрлі жолдар арқылы тоқтатуды көздеді және оған қол жеткізді. Осы орайда қазақ елі де өз тәуелсіздігі жолында түрлі азаттық көтерілістерге шықты. Елі мен жерінің бостандығы үшін бас көтерді. Оның барлығы да ұлттық рух пен жігердің, елінің тәуелсіздігін аңсаған арманның белгісі еді. Сол себепті де қалыптасқан Қазақстан мемлекетінің тарихын зерделеуде, халықтың рухын көтеретін, оны бірлік пен ынтымаққа шақыратын, әсіресе, бүгінгі тәуелсіздігімізді қастерлей білетін сезімдерге баулитын тұстарын танымалдандыру ісін жете қолға алуды қажет.

Әдебиеттер

- 1 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. – Алма-Ата, 1960. – С.103.
- 2 Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы: Санат, 1998. – 171с.
- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайцаских орд и степей. Ч.II. – СПб., 1832. – С.235.
- 4 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. //Сборник документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – С.253.
- 5 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. //Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 53 с.
- 6 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – С.238-239.
- 7 ҚР ОММ, 338 қор, I тізбе, 336 іс, 3 парақ.
- 8 Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1992. – 127 б.
- 9 ҚР ОММ, 338 қор, 1 т, 463 іс, 29 парақ.
- 10 ҚР ОММ, 4 қор, 1 т, 245 іс, 4 парақ.
- 11 Мажитов С.Ф. Проблемы истории. Теории и историографии народно-освободительного движения XVIII – начала XX вв. в Казахстане. – Алматы, 2007. – 350 с.
- 12 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1990. – 320 б.
- 13 Қозыбаев М.К. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

References

- 1 Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazahstana konca XVIII i pervoj poloviny XIX v. – Alma-Ata, 1960. – S.103.
- 2 Asfendijarov S. Istorija Kazahstana. – Almaty: Sanat, 1998. – 171s.
- 3 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajcaskih ord i stepej. Ch.II. – SPb., 1832. – S.235.
- 4 Kazahsko-russkie otnosheniija v XVI-HVIII vv. //Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata, 1961. – S.253.
- 5 Kazahsko-russkie otnosheniija v XVI-XVIII vv. //Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. – 53 s.

- 6 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. – Almaty: Sanat,1996. – S.238-239.
- 7 ҚР ОММ, 338 қор, I тизбе, 336 ис, 3 парақ.
- 8 Bekmahanov E.B. Қазақстан ХІІІ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Almaty: Sanat,1992. – 127 б.
- 9 ҚР ОММ, 338 қор, 1 т, 463 ис, 29 парақ.
- 10 ҚР ОММ, 4 қор, 1 т, 245 ис, 4 парақ.
- 11 Mazhitov S.F. Problemy istorii. Teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizhenija XYIII – nachala HH vv. v Kazahstane. – Almaty, 2007. – 350 s.
- 12 Nazarbaev N.Ә. Tarih tolkynynda. – Almaty, 1990. – 320 b.
- 13 Қозыбаев М.Қ. Zhaudy shaptym tu bajlap. – Almaty: Қазақстан,1994. – 192 б.